

AI: साधन की धोका? – ओळख आणि नीतिशास्त्र यांचा अभ्यास

डॉ. प्रल्हाद राजाराम कांबळे, परभणी*
 मराठी विभाग प्रमुख
 पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय
 राणीसावरगाव, ता. गंगाखेड जि. परभणी

शोध सार

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ही आधुनिक तंत्रज्ञानातील एक क्रांतिकारी संकल्पना आहे. मानवी बुद्धिमत्तेचे अनुकरण करणाऱ्या या प्रणाली शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, प्रशासन आणि सर्जनशील क्षेत्रांमध्ये प्रभावी भूमिका बजावत आहेत. तथापि, AI चा वाढता प्रभाव मानवी ओळख, नैतिकता, स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी यांबाबत गंभीर प्रश्न उपस्थित करतो. हा संशोधनपर लेख AI हे मानवासाठी उपयुक्त साधन आहे की सामाजिक-नैतिक धोका आहे, याचा अभ्यास ओळख आणि नीतिशास्त्र या दृष्टिकोनातून करतो.

बीज शब्द: मराठी साहित्य, मराठी साहित्य संशोधन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), व्याख्या, स्वरूप, डिजिटल ह्युमॅनिटीज

Received: 02/12/2025

Accepted: 17/01/2026

Published: 31/01/2026

*Corresponding Author:

डॉ. प्रल्हाद राजाराम कांबळे, परभणी

Email: pralhadkamble6971@gmail.com

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. कृत्रिम बुद्धिमत्तेची संकल्पना आणि तिची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
2. AI हे मानवासाठी साधन म्हणून कसे कार्य करते, याचे विश्लेषण करणे.
3. AI मुळे मानवी ओळख (Identity) आणि स्वायत्ततेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. AI च्या वापरातून निर्माण होणाऱ्या नैतिक (Ethical) प्रश्नांची चर्चा करणे.
5. AI चा अनियंत्रित वापर समाजासाठी धोका कसा ठरू शकतो, हे स्पष्ट करणे.
6. मानवी मूल्ये आणि नैतिक चौकटींच्या आधारे AI च्या जबाबदार वापराची गरज अधोरेखित करणे.

या संशोधनाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही मानवी क्षमतेचा पर्याय नसून ती मानवी बुद्धिमत्तेला पूरक साधन म्हणून

कशी कार्य करते, याचा सखोल अभ्यास करणे होय. AI प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर माहिती संकलित करून त्याचे विश्लेषण अत्यंत वेगाने आणि अचूकपणे करतात. त्यामुळे मानवी निर्णयप्रक्रिया अधिक प्रभावी, माहितीपूर्ण आणि कार्यक्षम बनते. आरोग्यसेवा क्षेत्रात AI चा वापर रोगनिदान, वैद्यकीय प्रतिमा विश्लेषण आणि उपचार नियोजनासाठी केला जातो. शिक्षण क्षेत्रात AI वैयक्तिक शिक्षणपद्धती (personalized learning) विकसित करून विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार अभ्यासक्रम सुचवतो. औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रात स्वयंचलन (automation) आणि भविष्यवाणी विश्लेषणामुळे उत्पादनक्षमता वाढताना दिसते. तथापि, या सर्व प्रक्रियांमध्ये अंतिम निर्णय घेण्याची जबाबदारी मानवाकडेच असावी, ही बाब महत्वाची आहे. AI ही केवळ सहाय्यक यंत्रणा असून मानवी विवेक, अनुभव आणि नैतिक जाणीव यांच्या मार्गदर्शनाखालीच तिचा वापर केला गेला पाहिजे. त्यामुळे AI ला मानवाचा सहकारी साधन म्हणून स्वीकारल्यास तो मानवी प्रगतीचा प्रभावी घटक ठरू शकतो, परंतु त्याला पूर्ण स्वायत्तता दिल्यास सामाजिक आणि नैतिक गुंतागुंत निर्माण होऊ शकते.

1. AI : मानवासाठी साधन म्हणून भूमिका :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही मूलतः मानवी बुद्धिमत्तेचे अनुकरण करणारी प्रणाली असली तरी तिचा उद्देश मानवाची जागा घेणे नसून मानवी क्षमतेचा विस्तार करणे हा आहे. माहिती प्रक्रिया, विश्लेषण, अंदाज आणि समस्या सोडवणे या क्षेत्रांमध्ये AI मानवी मर्यादा ओलांडून कार्यक्षमतेने काम करू शकते. त्यामुळे AI हे मानवासाठी एक प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे. आरोग्यसेवा क्षेत्रात AI आधारित प्रणाली रोगांचे लवकर निदान, वैद्यकीय प्रतिमांचे विश्लेषण आणि उपचार योजनांची शिफारस करतात. मानवी डॉक्टरांच्या अनुभवासोबत AI च्या अचूक विश्लेषणामुळे उपचार अधिक प्रभावी ठरतात. शिक्षण क्षेत्रात AI वैयक्तिक शिक्षणपद्धती विकसित करून विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेनुसार अध्ययनसामग्री पुरवते, ज्यामुळे शिक्षण अधिक समावेशक आणि परिणामकारक बनते.

औद्योगिक व व्यावसायिक क्षेत्रात AI चा वापर स्वयंचलन, उत्पादन नियोजन, गुणवत्ता नियंत्रण आणि बाजारपेठेतील अंदाजासाठी केला जातो. यामुळे वेळ, खर्च आणि मानवी श्रम वाचतात. प्रशासन आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये AI नागरिक सेवा सुलभ करणे, डेटा व्यवस्थापन आणि धोरणनिर्मितीमध्ये सहाय्यक भूमिका बजावते.

Artificial intelligence is not designed to replace human intelligence, but to support and extend human decision-making through speed, accuracy, and data-driven insights. (Russell and Norvig 35)

तथापि, AI हे केवळ एक साधन असल्याने त्याचे नियंत्रण आणि अंतिम निर्णय मानवी विवेकावर आधारित असणे आवश्यक आहे. AI प्रणालींना नैतिक जाणीव, भावनिक समज आणि सामाजिक जबाबदारी नसते. त्यामुळे मानवी हस्तक्षेपाशिवाय AI चा वापर केल्यास चुकीचे किंवा अन्यायकारक निर्णय होण्याची शक्यता वाढते. म्हणूनच AI ला मानवाचा सहकारी (collaborative tool) म्हणून वापरणे ही काळाची गरज आहे. योग्य नैतिक चौकट, पारदर्शकता आणि मानवी नियंत्रण यांच्या आधारे AI मानवी प्रगतीसाठी उपयुक्त साधन ठरू शकतो, अन्यथा तो सामाजिक असमतोल आणि नैतिक संकट निर्माण करू शकतो.

2. AI आणि मानवी ओळख :

मानवी ओळख ही केवळ जैविक अस्तित्वापुरती मर्यादित नसून ती विचारशक्ती, भावनिक संवेदनशीलता, सर्जनशीलता, नैतिक जाणीव आणि सामाजिक नातेसंबंध यांवर आधारित असते. पारंपरिकपणे ही

वैशिष्ट्ये केवळ मानवाशी निगडित मानली जात होती; मात्र कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली लेखन, कला, संगीत, भाषांतर आणि निर्णयप्रक्रिया यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सक्रिय झाल्याने मानवी ओळखीच्या संकल्पनेला नवे परिमाण प्राप्त झाले आहे. AI प्रणाली मानवी वर्तनाचा अभ्यास करून त्याचे अनुकरण करतात. त्यामुळे अनेक वेळा AI निर्मित मजकूर, चित्रे किंवा संगीत मानवी निर्मितीपासून वेगळे ओळखणे कठीण होते. यामुळे “सर्जनशीलता ही केवळ मानवाचीच ओळख आहे का?” हा मूलभूत तात्त्विक प्रश्न उपस्थित होतो. मानवी ओळख ही जर केवळ कार्यक्षमतेवर आधारित असेल, तर AI मानवासारखा वाटू शकतो; परंतु नैतिक विवेक, आत्मभान आणि सामाजिक जबाबदारी या घटकांमुळे मानव आणि यंत्र यांच्यातील फरक स्पष्ट होतो.

डिजिटल युगात मानवी ओळख अधिकाधिक डेटा-आधारित होत चालली आहे. सोशल मीडिया, बायोमेट्रिक माहिती, आणि अल्गोरिदम-आधारित प्रोफाइलिंगमुळे व्यक्तीची ओळख तिच्या डिजिटल ठशांद्वारे ठरवली जाते. AI आधारित प्रणाली या डेटाचा वापर करून व्यक्तीचे वर्तन, पसंती आणि निर्णय भाकीत करतात, ज्यामुळे वैयक्तिक स्वायत्तता आणि गोपनीयतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

When machines begin to simulate human thought, individuals are compelled to question the uniqueness of human identity itself. (Floridi 89)

वरील उद्धरण सूचित करते की AI मुळे मानवी ओळखीची व्याख्या नव्याने करावी लागत आहे. AI ला आत्मभान किंवा नैतिक जाणीव नसली तरी त्याच्या क्षमतेमुळे मानवी ओळख ही केवळ बुद्धिमत्तेपुरती मर्यादित न राहता मूल्याधिष्ठित आणि नैतिक चौकटीत समजून घेणे आवश्यक ठरते. याशिवाय, AI मुळे रोजगार, सर्जनशीलता आणि निर्णयप्रक्रियेत मानवी सहभाग कमी झाल्यास व्यक्तीच्या आत्मसन्मानावर आणि सामाजिक भूमिकेवरही परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे AI चा वापर करताना मानवी ओळख जपणे, स्वायत्तता राखणे आणि मानवी मूल्यांना प्राधान्य देणे हे अत्यंत आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे, AI आणि मानवी ओळख यांचा संबंध केवळ तांत्रिक नसून तो तात्त्विक, सामाजिक आणि नैतिक स्वरूपाचा आहे. AI ला मानवाचा प्रतिस्पर्धी न मानता, मानवी मूल्यांच्या चौकटीत वापरल्यासच मानवी ओळख सुरक्षित आणि सशक्त राहू शकते.

3. AI : धोका की सामाजिक आव्हान? :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही तंत्रज्ञानातील एक प्रभावी घडामोड असली तरी तिचा अनियंत्रित आणि अयोग्य वापर सामाजिक पातळीवर गंभीर परिणाम घडवू शकतो. त्यामुळे AI हे मानवासाठी केवळ धोका आहे की एक सामाजिक आव्हान आहे, हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. वास्तविक पाहता, AI स्वतःमध्ये धोका नसून त्याचा वापर ज्या पद्धतीने केला जातो, त्यावर त्याचे सामाजिक परिणाम अवलंबून असतात. AI मुळे स्वयंचलन (automation) वाढल्याने अनेक पारंपरिक नोकऱ्या कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. उत्पादन, सेवा आणि प्रशासकीय क्षेत्रात मानवी श्रमांची गरज कमी झाल्यास बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता वाढू शकते. याचा थेट परिणाम व्यक्तीच्या सामाजिक ओळखीवर आणि आत्मसन्मानावर होतो. याशिवाय, AI आधारित निर्णयप्रणाली अनेकदा डेटावर अवलंबून असल्याने त्या प्रणालींमध्ये असलेले पूर्वग्रह (bias) समाजातील विद्यमान असमतोल अधिक तीव्र करू शकतात.

गोपनीयतेचा भंग हा AI शी संबंधित आणखी एक गंभीर मुद्दा आहे. वैयक्तिक डेटा संकलन, निरीक्षण प्रणाली (surveillance), आणि चेहरा ओळख तंत्रज्ञानामुळे व्यक्तीच्या खाजगी आयुष्यावर मर्यादा येऊ शकतात. अशा परिस्थितीत स्वातंत्र्य, गोपनीयता आणि मानवी हक्क यांचे रक्षण करणे हे एक मोठे सामाजिक आव्हान बनते.

The true danger of artificial intelligence is not autonomy, but the reinforcement of social inequalities through unexamined algorithms and data. (Bostrom 112)

वरील उद्धरणानुसार, AI मधील धोका हा तंत्रज्ञानात नसून सामाजिक जबाबदारीच्या अभावात दडलेला आहे.

तथापि, AI ला केवळ धोका म्हणून न पाहता एक सामाजिक आव्हान म्हणून स्वीकारल्यास त्यावर सकारात्मक उपाययोजना करता येऊ शकतात. नैतिक चौकटी, कायदेशीर नियम, पारदर्शकता आणि मानवी नियंत्रण यांच्या आधारे AI चा वापर केल्यास सामाजिक हित साधता येऊ शकते. शिक्षण, पुनःकौशल्य प्रशिक्षण (reskilling), आणि समावेशक तंत्रज्ञान धोरणे यांद्वारे AI मुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांना सामोरे जाता येईल. अशा प्रकारे, AI हे मानवतेसमोरील अंतिम धोका नसून मानवी विवेक, नैतिकता आणि सामाजिक संवेदनशीलतेची कसोटी घेणारे एक मोठे सामाजिक आव्हान आहे. या

आव्हानाला जबाबदारीने सामोरे गेल्यास AI समाजाच्या प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

4. नीतिशास्त्र (Ethics) आणि मानवी जबाबदारी :

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या विकास आणि वापराच्या संदर्भात नीतिशास्त्र हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरतो. AI नीतिशास्त्रात पारदर्शकता (transparency), निष्पक्षता (fairness), उत्तरदायित्व (accountability) आणि मानवी नियंत्रण (human oversight) हे मूलभूत तत्त्वे मानली जातात. AI प्रणाली अनेकदा जटिल अल्गोरिदमवर आधारित असल्यामुळे त्यांच्या निर्णयप्रक्रिया सामान्य वापरकर्त्यांसाठी अस्पष्ट राहतात. त्यामुळे निर्णय कसे आणि का घेतले गेले, हे समजणे कठीण होते, जे नैतिक दृष्ट्या चिंताजनक आहे. AI प्रणालीने घेतलेल्या निर्णयांची जबाबदारी नेमकी कोणाची, हा प्रश्न अजूनही पूर्णतः सुटलेला नाही. एखादा अल्गोरिदम चुकीचा किंवा अन्यायकारक निर्णय घेतल्यास त्याची जबाबदारी प्रणाली विकसित करणाऱ्या तज्ञांची, ती वापरणाऱ्या संस्थांची की त्या निर्णयाला मान्यता देणाऱ्या मानवाची, हा गंभीर नैतिक प्रश्न आहे. मानवी हस्तक्षेपाशिवाय AI ला पूर्ण स्वायत्तता दिल्यास जबाबदारीची साखळी तुटण्याचा धोका निर्माण होतो.

Ethical responsibility in artificial intelligence does not lie with machines, but with the humans who design, train, and deploy them within social and moral frameworks. (Floridi 104)

वरील उद्धरणानुसार स्पष्ट होते की नैतिक जबाबदारी ही यंत्राची नसून मानवाची आहे. AI प्रणालींना नैतिक जाणीव किंवा मूल्यबुद्धी नसते; त्या फक्त दिलेल्या डेटावर आणि नियमांवर आधारित निर्णय घेतात. त्यामुळे डेटामधील पक्षपात, अपूर्णता किंवा सामाजिक असमतोल थेट AI निर्णयांमध्ये प्रतिबिंबित होण्याची शक्यता असते.

म्हणूनच AI च्या वापरासाठी स्पष्ट नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कायदेशीर चौकटी विकसित करणे अत्यावश्यक आहे. AI governance, ethical audits, आणि मानवी देखरेख (human-in-the-loop) यांसारख्या संकल्पना या दृष्टीने महत्त्वाच्या ठरतात. याशिवाय, AI प्रणालींचा वापर करताना मानवी मूल्ये, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्क यांना प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. अशा प्रकारे, AI नीतिशास्त्र हा केवळ तांत्रिक प्रश्न नसून तो मानवी जबाबदारी, सामाजिक मूल्ये आणि नैतिक विवेक यांच्याशी निगडित आहे. AI चा

जबाबदार आणि नैतिक वापर केल्यासच तंत्रज्ञान आणि मानवता यांच्यात संतुलित सहअस्तित्व शक्य होईल.

5. निष्कर्ष :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीमध्ये निर्णायक भूमिका बजावत आहे. तथापि, AI हे स्वतःमध्ये ना पूर्णतः साधन आहे, ना पूर्णतः धोका; त्याचा प्रभाव पूर्णपणे मानवी वापर, नियंत्रण आणि नैतिक मूल्यांवर अवलंबून असतो. मानवाच्या गरजा, सामाजिक संदर्भ आणि मूल्यव्यवस्था लक्षात घेऊन AI चा वापर केल्यास तो मानवी प्रगतीसाठी प्रभावी आणि उपयुक्त साधन ठरू शकतो. या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की AI मुळे कार्यक्षमता, अचूकता आणि निर्णयक्षमता वाढू शकते; परंतु त्याच वेळी मानवी ओळख, स्वायत्तता, रोजगार, गोपनीयता आणि नैतिक जबाबदारी यांवर गंभीर प्रश्न निर्माण होतात. AI प्रणालींना आत्मभान किंवा नैतिक विवेक नसल्यामुळे त्यांच्यावर पूर्ण स्वायत्तता सोपवणे धोकादायक ठरू शकते. म्हणूनच मानवी हस्तक्षेप, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व या घटकांचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते.

योग्य नैतिक चौकट, स्पष्ट कायदेशीर नियम आणि सामाजिक संवेदनशीलतेच्या आधारावर AI चा विकास आणि वापर केला गेल्यास मानव आणि तंत्रज्ञान यांच्यात संतुलित सहअस्तित्व शक्य होईल. अन्यथा, अनियंत्रित AI मानवी ओळख धूसर करणे, सामाजिक असमतोल वाढवणे आणि नैतिक मूल्यांना आव्हान देणे, अशी गंभीर संकटे निर्माण करू शकतो. अखेर, AI ही मानवी बुद्धिमत्तेची जागा घेणारी नव्हे, तर तिला दिशा देणारी आणि पूरक ठरणारी प्रणाली असली पाहिजे. मानवाच्या विवेक, करुणा आणि नैतिक मूल्यांच्या मार्गदर्शनाखालीच AI खऱ्या अर्थाने मानवतेच्या प्रगतीचे साधन ठरू शकतो.

संदर्भ :

1. Russell, Stuart, and Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed., Pearson, 2020.
2. Floridi, Luciano. The Ethics of Artificial Intelligence. Oxford University Press, 2019.
3. Bostrom, Nick. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press,

2014.

4. Dignum, Virginia. Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI in a Responsible Way. Springer, 2019.

5. Mittelstadt, Brent D., et al. "The Ethics of Algorithms: Mapping the Debate." Big Data & Society, vol. 3, no. 2, 2016, pp. 1–21.

6. Jobin, Anna, Marcello Ienca, and Effy Vayena. "The Global Landscape of AI Ethics Guidelines." Nature Machine Intelligence, vol. 1, 2019, pp. 389–399.

7. O'Neil, Cathy. Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. Crown, 2016.

8. Zuboff, Shoshana. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. PublicAffairs, 2019.

9. Calo, Ryan. "Artificial Intelligence Policy: A Primer and Roadmap." U.C. Davis Law Review, vol. 51, no. 2, 2017, pp. 399–435.